

Лариса ТОПЧИЙ,

orcid.org/0000-0001-5983-7129

доцент кафедри української мови та літератури
Ізмаїльського державного гуманітарного університету
(Ізмаїл, Одеська область, Україна) *larisa.topchiy18@gmail.com*

ПОНЯТТЯ «ГЕНДЕР» У КОНТЕКСТІ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Статтю присвячено дослідженню лінгвофілософської категорії гендеру, який присутній як у всіх сферах життя, так і в мові. Звернено увагу на рису «соціальності» в дефініціях цього «культурно зумовленому і соціально відтворюваного феномена». Зазначено, що в наукових студіях це явище тлумачиться і як соціальна стать, яка продукується у процесі соціальної, культурної і мовної практики і синтезує культурне й біологічне в людині, і як вербалізоване в мові явище культури, і як сукупність не природних, а саме соціальних репрезентацій.

Приділено увагу питанню репрезентації гендерної культури мовними засобами на лексико-фразеологічному рівні. Виявлено мовні маркери експлікації чоловічих і жіночих культурних концептів у фразеологізмах та пареміях української мови, оскільки саме у фразеологічному фонді найбільш яскраво відображені світосприйняття, побут, вдача, поведінка людини, репрезентована культурна своєрідність народу. Саме вони є яскравим джерелом знань про особливості гендерної концептуалізації у свідомості носіїв.

Засвідчено, що всі фразеологізми та паремії на позначення людини в українській мові поділяються на дві групи: 1) одиниці з формальним маркуванням, у семантиці яких експлікується компонент «стать»; 2) гендерно немарковані одиниці, які не диференціюються за ознакою статі. Доведено, що для вираження гендерної опозиції чоловік – жінка у фразеологічному фонді використовуються як граматичні засоби, зокрема категорія роду, суплетивізм, певні словотвірні форманти, так і лексичні. Маркерами соціальної опозиції статі на лексичному рівні виступають антропометричні лексеми, лексеми-агенти, лексеми-символи (біо- та зооморфні) тощо.

Виокремлено, що майже всі проаналізовані фраземи, по-перше, набувають негативної соціально-оцінної конотації, по-друге, основна їх маса корелює з особами чоловічої статі, що говорить про так зване правило андроцентричності.

Підсумовано, що гендер є моделлю соціальних відношень між чоловіком і жінкою, відображає на мовних рівнях особливості їх кореляції і використовується для опису соціальних, культурних, психологічних аспектів «маскулінного» порівняно з «фемінінним». Вивчення мовних маркерів гендеру у фраземах є перспективним для подальших досліджень із гендерології.

Ключові слова: гендер, маркер, фраземи, маскулінність, фемінінність, соціальний, феномен.

Larisa TOPCHIIY,

orcid.org/0000-0001-5983-7129

Candidate of Philology,

Associate Professor at the Ukrainian Language and Literature Department

Izmail State University of Humanities

(Izmail, Odesa region, Ukraine) *larisa.topchiy18@gmail.com*

THE CONCEPT OF GENDER IN THE CONTEXT OF PHRASEOLOGY

The article is devoted to the study of the linguistic-philosophical category of gender, which is presented in all life spheres and in the language. Attention is focused on the feature of “sociality” in the definitions of this “culturally conditioned and socially reproducible phenomenon” It is stated that in scientific studies this phenomenon is interpreted as a social phenomenon, which is produced in the process of social, cultural and linguistic practice, and which synthesizes cultural and biological in man, and as a verbalized cultural phenomenon in the language, and as a set of non-natural, namely social representations.

Attention is paid to the issue of representation of gender culture by linguistic means at the lexical and phraseological level. Linguistic markers of explication of male and female cultural concepts in phraseological units and paremiads of the Ukrainian language are revealed, because the phraseological fund most vividly reflects worldview, life, temperament, human behavior; represents the cultural identity of the people. They are a bright source of knowledge about the peculiarities of gender conceptualization in the minds of carriers.

It is proved that all idioms and paremiy to person’s refererence in the Ukrainian language are divided into two groups: the first units are of formal marker; gender component is explicated in the semantics of such ones. The second group is formed by gender non-marked units that are not differentiated in sex. It is demonstrated that for the expression of gender opposition male – female in the phraseological fund grammatical means are used as mainly category of gender;

suppletives, defined word formative formants, and lexical ones. Markers of social opposition fields at the lexical level are the anthropometric token, the token of agentive, lexems – symbols (bi - and zoomorphic), and etc.

The author shows that almost all analyzed phrazems, firstly, acquire negative socio-evaluative connotations, and, secondly, the majority of them correlates with the male gender that speaks about the so-called rule of androcentrism.

Summed up that gender is a model of social relations between a man and a woman, displays the levels of language, especially their correlation and is used to describe social, cultural, and psychological aspects of “masculin” compared to “feminin”. Investigations of linguistic gendermarkers are perspective for further studies of genderology.

Key words: gender, marker, phrazem, masculinity, femininity, social phenomenon.

Постановка проблеми. Згідно з новою лінгвістичною парадигмою мова розглядається не тільки як система, що об'єктивно існує, але й як світ людини, якій притаманна певна система цінностей. Через використання антропоцентричного принципу, що зумовлює необхідність урахування гендерних ознак, центральним об'єктом мовознавчих студій став суб'єкт, користувач мовою. Нині гендер як лінгвофілософська категорія присутній як у всіх сферах життя, так і в мові. Дослідження у цьому аспекті ведуться у кількох напрямках: вивчення поняття про гендер (концепти маскулінності і фемінності); відображення гендерних стереотипів у соціальній мовній свідомості; гендерна специфіка вербального і невербального комунікативного акту; гендер у лексикографії; гендер у ЗМІ і рекламі; гендер у художньому тексті; гендер в інтернеті; гендер у криміналістиці (Божанова, 2012).

Загалом питання репрезентації гендерного фактора в мові залишається актуальним, але додаткового наукового дослідження потребує проблема вибору мовних засобів маркування гендерної культури в системі всіх ярусів мови, зокрема й на лексико-фразеологічному рівні. І хоча у лінгвістичних розвідках актуалізується аналіз фразем, які репрезентують гендерний фактор, проте таких ґрунтовних досліджень, виконаних на матеріалі певної мовної фразеосистеми, поки що не так уже й багато.

Аналіз досліджень. У лінгвістичних дослідженнях ХХІ ст. дедалі частіше з'являються публікації, що висвітлюють гендерну проблематику. Питання співвідношення мови та гендеру, відмінностей у мові чоловіків і жінок, лінгвістичних особливостей їх мовлення привернули увагу таких вітчизняних дослідників, як А. Л. Кисельова, Л. О. Ставицька, Т. М. Сукаленко, О. С. Бондаренко, О. Л. Бессонова, О. С. Фоменко, І. В. Кузнецова, М. П. Альчук та ін. Проблеми гендерної специфіки текстів у газетному дискурсі присвячені розвідки українських дослідників Т. І. Старченко, І. Киянка, Н. Ф. Остапенко, Р. І. Федосієвої, А. М. Волобуєвої, С. Кушнір, Н. М. Сидоренко та ін.

Огляд актуальних лінгвогендерологічних досліджень української науки подано в колектив-

ній монографії «Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика» за редакцією Т. Космеда, в якій досліджуються загальні проблеми теорії гендерної лінгвістики, її комунікативні аспекти, гендерні стратегії й тактики комунікації, аналізуються лексико-граматична категорія роду і питання фемінної і маскулінної лексики, розглядаються засоби вираження відповідних гендерно маркованих значень на словотвірному рівні, специфіка маскулінного і фемінного дискурсів та вияв гендеру в моделюванні мовленнєвих жанрів тощо (Космеда, 2014: 69). Питання гендеру активно досліджується в російському мовознавстві (І. Б. Васильєва, О. І. Горошко, М. В. Гаранович, І. В. Зикова, І. І. Скачкова, Д. Ч. Малишевская та ін.) .У науковій розвідці А. В. Кириліної «Гендер: Лінгвістические аспекты», в якій дослідниця одна із перших поставила питання про розмежування фемінного й наукового підходів у вивченні гендеру, сформульовано загальнотеоретичні положення цієї проблеми (Кириліна, 2001).

Метою статті є спроба виявити мовні засоби експлікації чоловічих і жіночих культурних концептів у фразеологізмах та пареміях української мови.

Мета передбачає розв'язання таких завдань: розглянути питання гендерних досліджень у лінгвістиці, проаналізувати фразеологічні одиниці в аспекті гендерної маркованості.

Виклад основного матеріалу. Гендерні підходи розвинулись у галузях психології, педагогіки, соціології, історії, філософії, релігієзнавства, мистецтвознавства, економіки, політичних наук, наук про державне управління. Початок лінгвістичного аспекту в дослідженнях гендеру, які уперше проводилися на матеріалі германських та романських мов, – це 70-і роки ХХ ст. На перший план висувався соціальний фактор, центральним у якому був розгляд мови у зв'язку із суспільством і людиною в суспільстві (О. Есперсен, Ф. Маутнер, Е. Сепір).

Сучасна наука послідовно розробляє поняття «гендер», зміст якого полягає в ідеї соціального конструювання статі, що моделюється соціальною практикою. У науковий обіг цей термін вводиться,

щоб, як слушно визначає А. В. Кириліна, провести межу між біологічною статтю і соціальними та культурними аспектами, які присутні в чоловічому і жіночому концептах: поділ ролей, культурні традиції у зв'язку зі статтю людей (Кириліна, 1999: 24). У цьому «культурно зумовленому і соціально відтворюваному феномені» (А. В. Кириліна) дослідники визначають характерні риси. Так, Л. О. Ставицька підкреслює, що гендер – це саме соціальна стать, яка, на відміну від біологічної, продукується у процесі соціальної, культурної і мовної практики» (Ставицька, 2004). О. С. Бондаренко також тлумачить це явище «як соціальну стать, що синтезує культурне й біологічне в людині» (Бондаренко, 2005: 7). Доповнює характеристику цього «феномена» Т. М. Сукаленко, наголошуючи, що в понятті «гендер» акумульовано таке уявлення: як бути або чоловіком, або жінкою в тій чи іншій культурі (Сукаленко, 2009: 3).

Як один із параметрів людської особистості розглядає цей термін О. Л. Бессонова, оскільки він містить «не тільки стать як біологічну субстанцію, але і як культурно зумовлений розумовий конструкт» (Бессонова, 2002: 5). Оскільки проблема репрезентації гендеру в мові залишається не менш актуальною, У. Я. Билиця тлумачить цей феномен як вербалізоване в мові явище культури, що зумовлює можливість та необхідність його розгляду в рамках лінгвокультурології, оскільки «чоловіче – жіноче» («маскулінне» – «фемінінне») – «це онтологічна опозиція, яка є однією з фундаментальних опозицій людської культури» (Билиця, 2015: 160).

Отже, гендер – це сукупність не природних, а саме соціальних репрезентацій, в якій розрізняються соціокультурні, психологічні і лінгвістичні аспекти тощо.

Узагальнюючи дослідження щодо відображення гендерного фактора в мові, І. Б. Васильєва виокремлює різновекторне коло теоретичних питань. По-перше, це теорія дефіцитності, в якій наводиться коментар щодо гендерних відмінностей у мовленні чоловіків та жінок: мовлення чоловіків – норма, мовлення жінок – відхилення від норми. У другому напрямі, теорії відмінностей, розглядаються гендерні відмінності як результат соціалізації і належності жінок різним, але рівноправним субкультурам. У теорії домінування, третьому напрямі вивчення теоретичних питань гендеру, виявляються гендерні відмінності в мові загального патріархального порядку, які тлумачаться як вияви чоловічих привілеїв у мові (Васильєва, 2000: 22). Отже, з кінця ХХ ст. концепти «фемінінність» і «маскулінність» міцно увійшли

у сферу лінгвістичних досліджень. Термін «гендер» став використовуватися для опису соціальних, культурних, психологічних аспектів «жіночого» порівняно з «чоловічим».

У сучасній науковій літературі представлені певні розвідки щодо розгляду мовних способів маркування гендерних опозицій. Відповідно, можна стверджувати, що «ієрархічно стратифіковані яруси» мовної системи здатні по-різному репрезентувати гендерні маркери. Як стверджують вчені, культурноносну інформацію можуть містити одиниці будь-якого мовного рівня: звуки, морфеми, слова, фразеологічні звороти, пропозиції, текст. Так, до сфери уваги потрапляє фоносистема, граматичний рівень, зокрема категорія роду, й лексичний фонд мови. Засобом мовної інтерпретації культурних змістів гендеру можуть бути фразеологія і паремія, специфіка одиниць яких – відображати життєдіяльність певного етносу, його естетичні й морально-етичні принципи, традиції і ритуали, звичаї, культуру, вірування, тобто специфічні особливості певного етносу.

Кожна мова характеризується оригінальним фразеологічним фондом, що зумовлено унікальністю культури, ментальністю народу, його побутом, звичаями, традиціями. Фразеологічні одиниці вивчаються в різних аспектах: семантичному, лінгвокультурологічному, когнітивному, граматичному, антропоцентричному тощо. Особлива увага приділяється останньому, оскільки у фразеологічному фонді через призму мовних явищ найбільш яскраво відображені світосприйняття, побут, вдача, поведінка людини, репрезентована культурна своєрідність народу. Вони стають цінним джерелом знань про особливості гендерної концептуалізації у свідомості носіїв.

Усі фразеологізми та паремії на позначення людини можна поділити на дві групи: група одиниць із формальним маркуванням, у семантиці яких експлікується компонент *стать*, і група із семантичним маркуванням, тобто гендерно немарковані одиниці, які не диференціюються за ознакою статі. До першої будемо зараховувати гендерно марковані одиниці, які представляють чоловіків (*козаком ходити, мамин синок, писаний красунь, молочний брат*), і гендерно марковані одиниці, які представляють жінок (*стара діва, бісова баба, дама серця*). Другу групу формують фраземи та паремії, які репрезентують і чоловічі, і жіночі культурні концепти, але їх маркованість не виявляється на рівні одиниці, а розкривається лише в контекстуальному оточенні, тобто це одиниці, які не диференціюються за ознакою статі (*сирота над сиротами, дитя природи, заяча душа*).

Для вираження гендерної опозиції *чоловік* – *жінка* у фразеологічному та паремійному фондах використовуються як граматичні засоби, так і лексичні. Так, мовною репрезентацією цього феномена стають іменники, займенники, прикметники, які вказують на денотат чоловічої або жіночої статі, окремі морфологічні маркери, зокрема категорія роду, виразником якої стає флексія, та певні словотвірні форманти (*раб божий* – *раба божжа*, *кум від нової кучі* – *голодній кумі хліб на умі*, *господар до чужої комори* – *господарка першої руки*, *солон'яний вдовець* – *солон'яна вдова*). Гендерна диференціація здійснюється і суплетивним способом (*Мужик забагатів як загорбатів* – *Жінки як сороки*).

Лексичними маркерами соціальної опозиції статей виступають антропометричні лексеми, мовні одиниці, які називають людину за ознаками статі або віку (*Стара діва*, *Гарна дівка як маківка*, *Старого парубка женити як старе м'ясо варити*), родинні терміни (*Родич десятого коліна*, *Ні сват ні брат*, *Невістка* – *чужа кістка*), антропонімічні лексеми (*Адамові реберце*, *Що Кирило, то й дурило*, *Михайло незгадайло*, *Кисла Оришка*, *Дурна Хвеська*, *Баба Палажка і баба Параска*).

Вказівка на стать здійснюється і лексемами-агентивами, які позначають осіб за родом професійної діяльності чоловіків/жінок, їхніх звань, посад, професій тощо. Так, в українській фраземі знайшли відображення ковальське ремесло (*нідкувати на всі чотири*, *перекувати мечі на рала*; *холодний коваль*), краєцтво (*скроїти портки*), бондарське ремесло (*починає з іншої бочки*, *бочка без дна*), млинарство (*На камінь воду гнати*), рибальство (*закидати вудку*, *ловити рибу в каламутній воді*), мисливство (*ганяти як хорти зайця*), будівництво (*закласти фундамент*), перукарська справа (*стригти під один гребінець*, *голити тупою бритвою*), військова та морська справи (*схрещувати мечі*, *брати під обстріл*, *кинути якір*, *віддавати кінці*), техніка (*знімати стружку*, *виводити на орбіту*), мистецтво (*творець усіх святих*) тощо.

Гендерної маркованості можуть набувати лексеми-символи (біо- та зооморфні), які співвідносяться з особами чоловічої або жіночої статі і забезпечують їм маскуліну або фемінну референтність (*як баран на нові ворота*, *сокіл не парубок*, *молодик як бик*, *дівка як тополя*).

Варто зазначити, що майже всі проаналізовані фраземи і паремії набувають соціально-оцінної

конотації. Чоловічі і жіночі образи представлені різнобічно і поділяються на позитивно оцінні й негативно оцінні. Як свідчать спостереження, більшість із них, вказуючи на типові пороки чоловіків та жінок, набуває негативного семантико-конотативного змісту: *лепетливий на язик* (балакливий), *має муху в носі* (свавільний), *святий та божий* (лицемірно тихий і добрий), *не варт сухої гіллі* (підлий), *тюхтій тюхтієм* (дуже вайлувата, неповоротка людина), *бабин смик* (молодий чоловік, що одружується зі старшою жінкою задля маєтку), *жіночий дядько* (гульвіса)тощо.

Як засвідчив проаналізований матеріал, основна маса гендерно маркованих фразем української мови корелює з особами чоловічої статі, що говорить про так зване the Androcentric rule, правило андроцентричності (термін Дж.Коатс), сутність якого полягає в більшій представленості у мові осіб чоловічої статі.

Висновки. Отже, гендер, маркуючи поняттєві сфери чоловічого/жіночого, відображає на мовних рівнях особливості їх кореляції і використовується для опису соціальних, культурних, психологічних аспектів «маскулінного» порівняно з «фемінінним». Цей феномен, виступаючи продуктом культури і соціальних відносин, актуалізується в різних контекстах комунікації і представлений на всіх ярусах мовної системи, зокрема у фразеології. У процесі вивчення цих базових концептів культури фразеологічними засобами гендерний підхід допоможе не тільки краще зрозуміти семантику ідіоми, але й зафіксувати передачу з покоління в покоління культурних настанов, стереотипів, розкрити ідеотетичну специфіку різних лінгвокультурних спільнот.

Певні лексико-семантичні групи фразеологізмів та паремій стають гендерними репрезентантами, через семантику компонентів яких віддзеркалюються етнокультурні характеристики, що притаманні чоловічій або жіночій статі.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо як у систематизації терміносистеми гендерної лінгвістики, яка, перебуваючи на етапі становлення, потребує всебічного унормування, так і в укладанні термінологічного словника з гендерології. Не менш перспективним вважаємо вивчення гендерних маркерів фразеологічних фондів різних мов у порівняльному та зіставному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти. Донецьк, 2002. 361 с.
2. Билиця У. Я. Гендерна релевантність компаративних фразеологічних номінацій людини в англійській мові. *Мовознавство. Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2(30). С. 159–167.

3. Божанова Н. Г. Гендерные исследования в лингвистике: история, современность, перспективы. *Вестник Тамбовского университета. Сер. «Гуманитарные науки»*. 2012. № 5 (109). С. 69–74.
4. Бондаренко О. С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовній картині світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Донецьк, 2005. 19 с.
5. Васильева И. Б. Проблемы гендерных исследований в лингвистике. *Когнитивный подход к изучению языковых явлений* : материалы. науч. конф. молодых ученых факультета романо-германской филологии КГУ. Калининград, 2000. С. 21–25.
6. Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика : колект. моногр. / Т. А. Космеда, Н. А. Карпенко, Т. Ф. Осіпова та ін. Дрогобич, 2014. 472 с.
7. Кирилина А. В. Гендер: Лингвистические аспекты. Москва, 1999. 180 с.
8. Кирилина А. В. Особенности и тенденции развития гендерных исследований в российской лингвистике. *Гендер: язык, культура, коммуникация* : доклады I Междунар. конф. Москва, 2001. С. 5–14.
9. Ставицька Л. О. Гендерна лінгвістика: українська перспектива. *Українська мова*. 2004. № 3. С. 58–66.
10. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту «жінка» в українській мові : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 23 с.

REFERENCES

1. Bessonova O. L. Otsinnyi tezaurus anhliskoi movy: kohnityvno-henderniaspekty. [Evaluative thesaurus of the English language: cognitive-gender aspects]. Donetsk, 2002, 361 p. [in Ukrainian].
2. Bylytsia U. Ia. Henderna relevantnist komparatyvnykh frazeolohichnykh nominatsii liudyny v anhlo-movnii kartyni svitu. [Gender relevance of comparative phraseological nominations of a person in the English language picture of the world] *Movoznavstvo. Prykarpatskyi visnyk NTSh. Slovo*. 2015. Nr 2(30), pp. 159–167 [in Ukrainian].
3. Bozhanova N. H. Hendernye yssledovaniya v lynchvystyke: ystoriya, sovremennost, perspektyvy. *Vestnyk Tambovskoho unyversyteta. Gender research in linguistics: history, modernity, perspectives. Bulletin of Tambov University. Ser. "Humanities [Gender research in linguistics: history, modernity, perspectives. Bulletin of Tambov University]. Ser. "Humanitarnye nauky".* 2012. Nr 5(109), pp. 69–74 [in Russian].
4. Bondarenko O. S. Kontsepty "cholovik" i "zhinka" v ukrainkii ta anhliiskii movnii kartyni svitu: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.17. [Concepts of "man" and "woman" in the Ukrainian and English language picture of the world: author's dissertation. ... cand. philology: 10.02.17] Donetsk, 2005, 19 pp. [in Ukrainian].
5. Vasyleva Y. B. Problemy hendernykh yssledovaniy v lynchvystyke. Kohnityvnyi podkhod k yzucheny i u yazykovykh yavleniy: materyaly. nauch. konf. Molodykh uchenykh fakulteta romano-hermanskoii fylolohyy KHU. [Problems of gender research in linguistics. Cognitive approach to the study of linguistic phenomena: materials. scientific conf. young scientists of the Faculty of Romano-Germanic Philology of KSU]. Kaliningrad, 2000, pp. 21–25 [in Russian].
6. Henderna lynchvistyka v Ukraini: istoriia, teoretychni zasady, dyskursyvna praktyka [Gender linguistics in Ukraine: history, theoretical principles, discursive practice: kolekt. monohr. / T. A. Kosmeda, N. A. Karpenko, T. F. Osipova ta in. Drohobych, 2014, 472 p. [in Ukrainian].
7. Kyrylyna A. V. Hender: Lynchvystycheskye aspekty. [Gender: Linguistic aspects]. Moscow, 1999, 180 p. [in Russian].
8. Kyrylyna A. V. Osobennosty y tendentsyy razvytyia hendernykh yssledovaniy v rossyiskoi lynchvystyke. Hender: yazyk, kultura, kommunkatsiya: doklady I Mezhdunar. konf. [Features and trends in the development of gender research in Russian linguistics. Gender: language, culture, communication: reports of the first international. conf]. M., 2001, pp. 5–14 [in Russian].
9. Stavytska L. O. Hendernalynchvistyka: ukrainska perspektyva. [Gender linguistics: ukrainian perspective]. Ukrainian language. 2004, Nr 3, pp. 58–66. [in Ukrainian].
10. Sukalenko T. M. Metaforychne vyrazhennia kontseptu "zhinka" v ukrainkii movi : avtoref. dys. ...kand. filol. Nauk : 10.02.01 [Metaphorical expression of the concept of "woman" in the Ukrainian language: author's ref. dis. ...cand. philol. science: 10.02.01] Kiev, 2009, 23 p. [in Ukrainian].